

Mühdan Sağlam¹

Enerji ve İklim Değişikliği Çalışmaları Merkezi Direktörü

**İRAN NÜKLEER PROGRAMININ DÖNÜM NOKTALARI:
STATÜ, SİLAH, STRATEJİ**

İran ile İsrail arasında 12 güne yayılan çatışmalar, geçtiğimiz hafta bir ateşkesle sona erdi. ABD Başkanı Donald Trump tarafından ilan edilen bu ateşkesle tarafların ne kadar süreyle uyacağı ise belirsizliğini koruyor. Zira tarafları sık sık karşı karşıya getiren ve Batı kamuoyunda İran'a yönelik şüphe ve karşıtlığı besleyen temel unsur, hâlâ bir çözüme kavuşturulamayan İran'ın nükleer programı. Bu program nedeniyle ABD, İran'ın nükleer silah geliştirdiği iddia edilen bazı tesislerini havadan bombaladı. Söz konusu tesislerden radyoaktif bir sızıntının yaşanmamış olması şimdilik dünyayı rahatlatırsa da İran'ın nükleer faaliyetlerinin kapsamı, denetimi ve geleceği hâlâ ciddi bir gerilim kaynağı olmaya devam ediyor.

Programın bu niteliği nedeniyle, İran'ın nükleer serüvenini; geçilen dönemeçleri, kurulan ve dağılan müzakere masalarını, BM ve ABD yaptırımları dahil olmak üzere tarihsel süreci analiz etmek, yalnızca İran'ın karşı karşıya kaldığı bölgesel tabloyu anlamak açısından değil, aynı zamanda küresel sistemde nükleer dengenin korunmasında yaşanan sorunları ve bu sorunların yarattığı güvensizlik ortamını kavramak açısından da önem taşımaktadır.

**1. ABD'nin Cömert Nükleer İkramı: Barış İçin Atomlar mı,
Güç İçin Silahlar mı?**

“Amerika Birleşik Devletleri, atom enerjisinin barışçıl amaçlarla kullanımı konusunda, bunun geleceğe dair uzak bir hayal olmadığına tamamen farkındadır. Bu potansiyel halihazırda kanıtlanmış olup; burada, şimdi, bugün mevcuttur.”

¹ <https://tepav.org.tr/tr/ekibimiz/s/1494>

Bu çalışmada ifade edilen bulgular, yorumlar, sonuçlar, öneriler ve görüşler tamamen yazar(lar)ına aittir. TEPAV'ın resmi görüşü değildir. © TEPAV, aksi belirtilmedikçe her hakkı saklıdır.

Dönemin ABD Başkanı Dwight D. Eisenhower'ın 1953 yılında BM Genel Kurulu'nda sarf ettiği bu sözler, nükleer enerjinin uluslararası sistemde nasıl konumlandırılması gerektiğine dair idealist bir vizyonu yansıtıyordu.² Bu konuşmanın ardından, ABD; Türkiye, İran, Hindistan, İsrail ve Pakistan gibi ülkeleri kapsayan "Atoms for Peace (Barış İçin Atomlar)" programı aracılığıyla, nükleer enerjinin barışçıl amaçlarla (enerji üretimi, tıp ve araştırma gibi alanlarda) kullanımını desteklemeye başladı.³

ABD'nin bu desteği, nükleer enerjinin barışçıl amaçlarla yaygınlaştırılması hedefine hizmet etmekle birlikte, Soğuk Savaş'ın kutuplu denkleminde müttefik hatlarını güçlendirme ve Sovyetler Birliği karşısındaki küresel nüfuzunu sağlamlaştırma stratejisinin de bir parçasıydı.

a) ABD destekli nükleer yolculuğun başlangıcı (1957-1970)

ABD'nin 1953'te duyurduğu barışçıl nükleer destek programından faydalanmak isteyen İran, tıpkı Hindistan, Türkiye ve İsrail gibi ABD'nin o dönemki müttefiklerinden biri olarak hızla girişimde bulundu ve 1957'de ABD ile bir iş birliği anlaşması imzaladı.⁴ Anlaşma kapsamında Washington yönetimi, İran'a elektrik üretimi ve araştırma faaliyetlerinde kullanılmak üzere nükleer teknoloji, yakıt, eğitim desteği, laboratuvar malzemeleri ve bir reaktör sağladı.

İran'ın bu alandaki çalışmalarını derinleştirmesi üzerine, 1967 yılında "Tahran Araştırma Reaktörü" adı verilen 5 megavat (MW) kapasiteli bir araştırma reaktörü devreye alındı. İran'a verilen bu reaktör, Türkiye dahil birçok ülkeye sağlananlarla benzer şekilde, günümüz standartlarından farklı olarak yüzde 93 oranında zenginleştirilmiş uranyumla çalışacak şekilde tasarlanmıştı. Nükleer silah üretimi için gereken zenginleştirme oranının yüzde 90 olduğu dikkate alındığında, bu yüksek düzeyde zenginleştirilmiş yakıtın ciddi riskler barındırdığı açıktır.

Soğuk Savaş koşullarında yaygın şekilde kullanılan bu reaktör modeli, bir anlamda dönemin teknolojisini yansıtmaktaydı. Ancak bu model, Hindistan, Pakistan ve İsrail'in kısa sürede nükleer silah kapasitesine ulaşmasında etkili olmuştur. Bu tarihsel tecrübe nedeniyle günümüzde daha düşük zenginleştirme oranına sahip araştırma reaktörleri tercih edilmekte; benzer şekilde söz konusu dönemde bu yüksek zenginleştirmeli reaktörlerin SSCB ve Çin tarafından da kullanıldığı görülmektedir.

b) NPT Antlaşması ve silahların yayılması (1968-1979)

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ve onu izleyen Soğuk Savaş döneminde, Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesi (ABD, Çin, SSCB, İngiltere ve Fransa), uluslararası güvenliğin sağlanması ve korunmasından sorumluydu. Bu beş ülkeyi diğerlerinden ayıran bir diğer önemli unsur ise, 1960'ların ortalarına gelindiğinde — Çin'in 1964'te nükleer silaha erişmesiyle birlikte — tamamının nükleer silah kapasitesine sahip hale gelmesiydi. Statükonun bu şekilde sabitlenmesi, yıkıcılığı hem belgelenmiş hem de hafızalara kazınmış bu silahların daha fazla ülkeye yayılmasını önlemeyi gerekli kıldı.

Bu çerçevede, 1968 yılında BM çatısı altında Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması (*Non-Proliferation Treaty – NPT*) imzaya açıldı. Antlaşma, nükleer silah tekelinin

² Eisenhower D.(1953). Atoms for Peace Speech to the 470th Plenary Meeting of the United Nations General Assembly. IAEA. <https://www.iaea.org/about/history/atoms-for-peace-speech>

³ Hewlet R. Ve Holl J. (1989). Atoms for Peace and War 1953-1961.The Atomic Enegry Commission of The US Secratery of Energy.

<https://www.energy.gov/sites/prod/files/2013/08/f2/HewlettandHollAtomsforPeaceandWarComplete.pdf>

⁴ Malus. K (2018) From "Atoms for Peace" to "JCPOA": History of Iranian Nuclear Development. Columbia K=1Project Center for Nuclear Studies. <https://k1project.columbia.edu/content/atoms-peace-jcboa-history-iranian-nuclear-development>

yalnızca Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesinde kalmasını garanti altına alırken diğer ülkelerin bu silahlara erişimini açık biçimde yasaklıyordu. 1970 yılında yürürlüğe giren NPT'ye İran da taraf oldu.⁵

NPT ile barışçıl nükleer faaliyetlerin önü açılırken silaha yönelik zenginleştirme girişimlerinin önlenmesi amacıyla denetim sorumluluğu Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'na (IAEA) bırakıldı. IAEA, üye ülkelerde düzenli denetimler gerçekleştirerek şüpheli bulguları BM Güvenlik Konseyi'ne raporluyor; Konsey ise gerekli görmesi hâlinde yaptırımlar da dahil olmak üzere çeşitli önlemleri devreye sokuyordu.⁶

NPT'ye taraf ülkeler barışçıl nükleer enerji amacıyla teknoloji ithal ederken anlaşmaya katılmayan İsrail, Hindistan ve Pakistan gibi ülkeler ise ABD'nin *Atoms for Peace* programı kapsamında sağlanan nükleer olanakları nükleer silah üretiminde kullandı. Her ne kadar bu ülkelerin nükleer silah sahibi olduğu resmi kayıtlara geçirilmemiş olsa da fiilen nükleer güç konumuna gelmeleri NPT'nin inşa ettiği silah tekeli ve küresel statükoyu bozmuş durumdadır. Resmi durum ile fiili durum arasındaki bu çelişki ise günümüzde ciddi bir sarsıntıdan geçen BM sistemine olan güveni daha fazla zedelemektedir.

İran'ın NPT'ye katılımı hem uluslararası meşruiyet kazanma arzusu hem de nükleer teknolojiyi barışçıl amaçlarla edinme hedefiyle şekillenmiştir. Şah dönemi İran'ı, Batı ile yakın ilişkiler içinde, modernleşme ve kalkınma projelerini nükleer enerjiyle desteklemek isteyen bir vizyona sahipti. Aynı zamanda nükleer teknolojiye erişim sağlamak isteyen İran yönetimi için NPT'ye taraf olmak, bu teknolojiyi meşru yollarla temin etmenin önünü açan bir adımdı. Bu yönüyle İran, NPT'yi bir kısıtlama aracı değil, barışçıl nükleer kapasite geliştirmede stratejik bir kaldıraç olarak görmüştür.

Şah yönetimi İran ekonomisini yeniden canlandırmak amacıyla petrol ihracatını artırmayı, iç enerji ihtiyacını ise nükleer kaynaklardan karşılamayı hedefleyen 23 projelik bir nükleer enerji programı açıkladı.⁷ Bu sürecin ilk adımı olarak, 1974 yılında İran Atom Enerjisi Kurumu kuruldu. İran, bu program çerçevesinde ABD, Fransa ve Almanya başta olmak üzere çeşitli ülkelerden teknoloji ve teknik deneyim temin ederek santralleri yaklaşık on yıl içinde inşa etmeyi planlanıyordu. Ford yönetimi de bu çabanın bir parçası olarak Şah rejiminin sekiz nükleer reaktör projesine teknik destek sağlayacağını ve zenginleştirilmiş uranyum tedarik edeceğini bildirdi.

Dikkat çekici olan, bugün sıkça dile getirilen “İran gibi petrol ve doğal gaz zengini bir ülke neden nükleer enerjiye ihtiyaç duyar?” sorusunun, o dönemde uluslararası kamuoyunda neredeyse hiç tartışma konusu edilmemiş olmasıdır. Ancak bu planlı süreç, 1978'de ayak sesleri duyulmaya başlayan ve 1979'da Şah rejiminin devrilmesiyle sonuçlanan İran İslam Devrimi'yle kesintiye uğradı.

Genel olarak 1957–1979 dönemi mercek altına alındığında, İran'ın Suudi Arabistan ve İsrail ile birlikte ABD'nin Ortadoğu güvenlik mimarisinde kilit bir aktör olduğu görülmektedir. Bu dönemde ABD'nin İran'a verdiği destek yalnızca askeri yardımlarla sınırlı kalmamış; nükleer enerji alanında da teşvik ve yönlendirme içermiştir.⁸ İran, bu çerçevede nükleer enerjiyi barışçıl amaçlarla kullanma yönünde adımlar atmış, ulusal enerji ihtiyacına uygun şekilde ilerlemeye çalışmış ve Batı ittifakıyla yakın iş birliği geliştirmiştir. Başka bir ifadeyle, bu dönemde İran'ın

⁵ Denk E. (2015). Birleşmiş Milletler Sistemi. Siyasal Kitabevi. Ankara.

⁶ A.g.y.

⁷ Tarock A. (2006). Iran's Nuclear Programme and the West. Third World Quarterly. ss.645-666.

⁸ Tarock A. a.g.y. s.651.

nükleer silah statükosunu sarsacak radikal bir adım atmadığı; aksine, ABD'nin çizdiği sınırlar içinde kalan, kontrollü ve iş birlikçi bir nükleer yol izlediği görülmektedir.

2. Devrim'den Amad Planı'na: İran Nükleer Programının Dönüşümü

İran'da yalnızca bir rejim değişikliğine değil, aynı zamanda kurduğu ittifak sisteminden dışlanmaya da yol açan İslam Devrimi, Tahran'ın nükleer programla kurduğu ilişkiyi köklü biçimde yeniden şekillendirdi. Başlangıçta "İslam dışı" olarak görülen nükleer faaliyetlerin, kısa sürede İran açısından hem ekonomik hem de jeopolitik bir denge aracına dönüşmesi; bu süreçte Tahran'a açık ya da örtük destek sağlayan aktörlerin katkısıyla mümkün oldu. Bu bağlamda, İran'ın nükleer programla kurduğu ilişki, yalnızca rejimin pragmatik yönünü değil, aynı zamanda küresel sistemde değişen jeopolitik dengeleri kavramak açısından da önemli bir gösterge niteliğindedir.

a) Yasaklamadan yeni ortaklıklara nükleer programın seyri (1979-1990)

İran'da İslâm Devrimi ve Şah'ın devrilmesi, Şubat 1979'da gerçekleşti. Devrimin ardından İslami bir yönetim modeline geçen İran'da, nükleer enerji 1984 yılına dek "İslâm dışı" bir teknoloji olarak değerlendirilmiş ve bu nedenle söz konusu alandaki yatırımlar büyük ölçüde durdurulmuştur.⁹

1984 yılına gelindiğinde, İran-Irak Savaşı'nın yarattığı yıpranmayı dikkate alan Tahran yönetimi, nükleer programa yeniden dönme kararı aldı. Bu dönemde de programın odağında enerji üretimi yer almaktaydı. Savaş koşulları nedeniyle hem enerji ihracatında hem de ülke içi elektrik temininde yaşanan zorluklar, rejimin daha önce "İslâm dışı" olarak gördüğü nükleer enerjiye yönelik tutumunun yumuşamasına zemin hazırladı.

Benzer şekilde, Irak'ın bu süreçte Batı'dan füze desteği alması, İran'ı yalnızca nükleer enerjiye değil, aynı zamanda kendi füze sistemlerini geliştirme sürecine de yöneltti. Bireysel düzeyde yaşanan yalnızlaşmaya, sistemden umduğunu bulamama da eşlik etti. Şöyle ki Irak'ın İran'a karşı kimyasal silah kullanmasına rağmen uluslararası toplum tarafından cezalandırılmaması, Tahran yönetiminin Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'ne olan güvenini ciddi şekilde sarstı. Bu gelişmeler, İran'ın nükleer silahlar da dahil olmak üzere daha bağımsız ve caydırıcı bir savunma politikasına yönelmesine neden oldu.

İran İslâm Devrimi sonrasında Şah'ın ABD'ye sığınması ve burada tedavi görmesi, İran kamuoyunda yükselen ABD karşıtlığını daha da körükledi. Bu gerilim, Kasım 1979'da patlak veren İran Rehine Krizi ile iki ülke ilişkilerinde keskin bir fay hattına dönüştü. Bu süreç, İran'ın ABD'den nükleer teknoloji ve destek alma ihtimalini tamamen ortadan kaldırdı.¹⁰ Benzer şekilde, İran-Irak Savaşı sırasında Batı'nın Irak'a sağladığı örtülü destek, yürütülen İran karşıtı kampanyalar ve medya dili, İran ile Batı arasındaki mesafeyi daha da derinleştirdi. Bu ayrışmanın en somut yansımalarından biri, İran'ın Fransa, Almanya, İsveç, Hindistan ve Arjantin gibi ülkelerden, ülkedeki nükleer projeleri tamamlamalarını talep etmesine rağmen bu talebin geri çevrilmesiyle somuta büründü. Tahran yönetimi, bu tutumu doğrudan Washington'un etkisine bağladı.¹¹ Sonuç olarak, Batı kampının nükleer alanda İran'a destek

⁹ Zrost, D. (2011). The Iran case: In Why states pursue nuclear weapons programmes?: The Iran case (pp. 17–36). Institut Barcelona d'Estudis Internacionals (IBEI). s.17

¹⁰ İran Rehine Krizi: Humeyni'yi destekleyen bu grup, Şah'ın iadesini talep etmek ve ABD'nin İran'ın iç işlerine müdahalesini protesto amacıyla ABD'nin Tahran'daki Büyükelçiliğini 4 Kasım 1979'da işgal etti. Öğrenciler, 52 Amerikalıyı rehin aldı ve kriz yaklaşık 450 güne yayıldı. Rehine olayı ile, ABD ve İran ilişkilerinde önemli bir kırılma noktası olarak tarihe geçti. Öğrencilere destek veren İran Dini Lideri Humeyni, konuya ilişkin konuşmasında ABD'yi "Büyük Şeytan" olarak tanımlamıştır. Detay için bkz:

¹¹ Kibaroglu M. (2013). İran'ın Nükleer Programı ve Türkiye. Bilge Strateji. 5(9). ss. 1-9

vermemesi, Tahran'ın bu konuda alternatif arayışlara yönelmesine ve destek alabileceği ülkelerin sayısının ciddi biçimde daralmasına yol açtı.

Batı kampından destek alamayan İran, bu dönemde nükleer alanda yardım almak için Pakistan ve Çin'e yöneldi. İran'ın ABD'nin rakibi SSCB yerine bu aktörlere yönelmesinin hem İran hem de SSCB açısından bazı nedenleri vardı. Açıklamak gerekirse SSCB'nin Afganistan'ı işgali, İran içindeki sosyalist muhalefetin bastırılma biçimi ve Tahran'ın ideolojik olarak SSCB'yi bir tehdit olarak görmesi, iki ülke arasında yapısal bir güvensizlik ortamı yarattı. Benzer biçimde SSCB de İran'ı istikrarsız ve güvenilmez bir aktör olarak değerlendiriyor, ABD ile oluşturduğu nükleer statükonun dışına çıkmak istemiyordu. Tüm bu unsurlar, İran ile Sovyetler arasında nükleer iş birliğinin gelişmesini engelledi.

Bu koşullar altında İran, ilk somut adımı 1985 yılında Çin ile attı. İki ülke arasında imzalanan protokol kapsamında Çin, İran'a iki araştırma reaktörü de dahil olmak üzere çeşitli ekipman ve teknik malzeme sağladı.¹²

1987 yılında İran, nükleer malzeme ve teknik desteğin bir bölümünü Pakistan'dan temin etti. Bu süreçte, Pakistanlı bilim insanı Abdül Kadir Han'ın kurduğu ve gayri resmî biçimde işleyen nükleer tedarik ağı aracılığıyla, yalnızca İran'a değil, aynı zamanda Libya ve Kuzey Kore'ye de nükleer ekipman sağladığına dair çeşitli iddialar uluslararası kamuoyunda gündeme geldi.¹³ 1990 yılında Çin ile İran arasında resmi bir nükleer iş birliği anlaşması imzalandı.

b) Değişen jeopolitik dengede nükleer yolculuğu ve Amad Projesi (1990-2004)

1985–1990 yılları arasında Çin, İranlı uzmanlara kendi topraklarında eğitim vererek ve uranyum zenginleştirme amacıyla elektromanyetik izotop ayırıcılar sağlayarak Tahran'ın nükleer kapasitesine sınırlı da olsa katkı sundu. Ancak bu ekipmanların büyük ölçüde eğitim amaçlı olduğu ve doğrudan nükleer silah üretimini mümkün kılacak nitelikte bulunmadığı özellikle vurgulanmalıdır. Aynı dönemde taraflar, Çin'in İran'da nükleer santral inşa etmesini öngören çeşitli iş birliği anlaşmalarına imza attı. Ne var ki bu iş birliği, Çin'in küresel konumunu gözden geçirmesine yol açtı. ABD ile ilişkilerin gerilmesi ve Washington'un İran'la nükleer alanda kurulan temaslara duyduğu rahatsızlık, Pekin'in ekonomik çıkarlarını ve diplomatik dengeleri yeniden değerlendirmesine neden oldu. Sonuç olarak Çin, 1997 yılı itibarıyla küresel düzlemde stratejik önceliklerini yeniden tanımlayarak İran'la yürüttüğü nükleer iş birliğini neredeyse askıya aldı.¹⁴

1990'lı yılların başında İran, Kuzey Kore ile etkileşimlerini artırarak özellikle füze teknolojisi alanında bu ülkeden destek arayışına yöneldi. Aynı dönemde, 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni jeopolitik tabloda, Rusya ile Buşehr Nükleer Santrali'nin tamamlanmasına yönelik bir anlaşma imzalandı. Sonuç olarak, santral Rusya'nın nükleer enerji kuruluşu Rosatom tarafından tamamlanarak 2011 yılında faaliyete geçti.

20'nci yüzyılın sonuna gelindiğinde İran'ın, 2004 yılına kadar beş adet nükleer silah edinilmesini hedefleyen Amad Planını uygulamaya koyduğu, muhaliflerce ifşa edildi. Bu plan çerçevesinde İran, bir yandan çeşitli kaynaklardan nükleer malzeme ve teknoloji temin etmeye çalışırken diğer yandan elde edilecek nükleer başlıkların Şahab-3 füzelerine entegrasyonu konusunda da araştırmalar yürütmeye başlamıştı. 2002 yılında ise İran'daki muhalif grupların

¹² S.Harold ve A.Nader(2012). China and Iran: Economic, Political and Military Relations. China and Iran. Rand Corporation.

¹³ Malus. K.(2018). A.g.y. Davenport K. (2023). Factsheet: Time Line of Nuclear Diplomacy with Iran 1967-2023. Arms Control Association. <https://www.armscontrol.org/factsheets/timeline-nuclear-diplomacy-iran-1967-2023>

¹⁴ Harold ve Nader(2012). A.g.y.

çabalarıyla, Natanz'daki uranyum zenginleştirme tesisi ile Arak'taki ağır su üretim tesisi dünya kamuoyuna duyuruldu. Her iki tesis de hem barışçıl enerji üretimi hem de nükleer silah üretimi için kullanılabilecek nitelikteydi. Ancak bu tesislerin IAEA'dan gizlenmiş olması, İran'ın burada uranyum ve plütonyum zenginleştirerek nükleer silah üretmeye çalıştığına dair şüpheleri ciddi biçimde güçlendirmiştir.

Bu süreçte, ABD'nin 2003 yılında Irak'ı kimyasal silah bulundurduğu gerekçesiyle işgal etmesi (ki daha sonra bu iddiaların temelsiz olduğu ortaya çıkmıştır), İran yönetiminde "sıradaki hedef biz olabiliriz" kaygısını doğurmuş ve bu nedenle Amad Planı askıya alınmıştır. IAEA'nın 2011 tarihli raporunda, söz konusu projenin henüz doğrudan silah üretim aşamasına ulaşmadığı, erken düzeyde olduğu ve 2003 yılında askıya alındığı belirtilmiştir. Ancak, bu süreçte nükleer patlayıcı yapımında kullanılabilecek materyallerin imha edilip edilmediğine ilişkin kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır.¹⁵ 2000'li yıllar boyunca İran'ın nükleer faaliyetleri artan uluslararası baskıyla karşılaştı ve müzakere süreçleri giderek öne çıktı.

3.BM Yaptırımlarından Günümüze İran Nükleer Programı

Yeni binyılın eşiği, bazı ülkeler için 1990'ların mirasını yeniden masaya yatırmayı zorunlu kıldı. İran'ın nükleer programı da bu dönemin ardından şekillenen küresel dengeleri anlamak açısından kritik bir dönemeç olarak öne çıktı. BM yaptırımlarının gölgesinde başlayan müzakere süreci, uzlaşma umutlarından hayal kırıklıklarına, oradan da devrilen diplomasi masalarına ve nihayet Haziran 2025'te yaşanan çatışmalara evrildi. Bugün yeniden bir masa kurulabilir mi sorusunun yanıtıysa, yukarıda çizilen tarihsel izlek ile son çeyrek yüzyılda yaşanan gelişmeleri doğru ve bütüncül biçimde analiz etmekten geçiyor.

a) İran'ın ayak diremesi ve BM yaptırımları (2006-2015)

IAEA raporlarına İran'ın olumlu yanıt vermesi üzerine, 21 Ekim 2003'te Tahran Deklarasyonu yayımlandı. Bu deklarasyon çerçevesinde İran, uranyum zenginleştirme faaliyetlerini IAEA talepleri doğrultusunda durduracağını taahhüt etti. Ardından, 18 Aralık 2003'te Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması'nın Ek Protokolü'nü imzaladı.¹⁶

IAEA İran'da denetim faaliyetlerine başlasa da taraflar arasındaki gerilim hızla tırmandı. Özellikle İngiltere, Fransa ve Almanya'nın dahil olduğu diplomatik girişimler sonucunda İran, sürece dair iş birliği yapacağını beyan etti. Ancak bu iş birliği kısa ömürlü oldu. 2004 yılı itibarıyla İran ile IAEA arasındaki anlaşmazlıklar Ajans'ın raporlarına da yansımaya başladı. IAEA, İran'ın zenginleştirme faaliyetlerine ara vermediğine dair endişelerini açık biçimde dile getirdi.¹⁷

Aynı dönemde İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad, uranyum zenginleştirmede yüzde 3,5 seviyesine ulaşıldığını açıkladı. Bu oran, barışçıl nükleer enerji üretimi için teknik olarak yeterli görülmeyle birlikte, uluslararası toplumda İran'ın niyetine ilişkin şüpheleri ortadan kaldırmaya yetmedi.

IAEA'dan gelen raporlar doğrultusunda, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Temmuz 2006'da 1696 sayılı karar ile İran'a nükleer faaliyetlerine son vermesi çağrısında bulundu ve ilk yaptırım paketini uygulamaya koydu. İran'dan gelen olumsuz yanıt üzerine, aynı yıl 1737 sayılı karar ile

¹⁵ The Director General of IAEA (2015). Final Assessment on Past and Present Outstanding Issues regarding Iran's Nuclear Programme. IAEA. <https://www.iaea.org/sites/default/files/documents/gov-2015-68.pdf>

¹⁶ The Director General of IAEA (2004). Implementation of the NPT Safeguards Agreement in the Islamic Republic of Iran. IAEA. <https://www.iaea.org/sites/default/files/documents/gov2004-11.pdf>

¹⁷ The Director General of IAEA (2004). Implementation of the NPT Safeguards Agreement in the Islamic Republic of Iran. IAEA. <https://www.iaea.org/sites/default/files/documents/gov2004-83.pdf>

İran'a hassas nükleer teknoloji ve balistik füze sistemlerine ilişkin ekipmanların satışı yasaklandı. Bu kararda ayrıca, bu alanda faaliyet gösteren kişi ve kuruluşların mal varlıklarının dondurulması gibi daha ağır önlemler de öngörüldü.

İran'ın bu kararlara uymayacağını açıklaması üzerine, Mart 2007'de 1747 sayılı ikinci yaptırım kararı alındı. Bir önceki karara kıyasla daha sert önlemler içeren bu düzenleme kapsamında, İran'ın füze ve nükleer faaliyetleriyle bağlantılı olduğu düşünülen 13 kuruluş ve 15 kişinin mal varlıkları donduruldu. Ayrıca İran'dan silah alımı yasaklandı, ihracat gelirleri hedef alındı ve küresel finansal kuruluşlara İran'la mali anlaşmalar yapmama çağrısı yapıldı.

İran'dan gelen olumsuz tepkiler ve diplomatik müzakerelerdeki tıkanmalar nedeniyle, Güvenlik Konseyi ekonomik, finansal, ticari ve askeri alanlarda İran'ı ciddi biçimde izole eden kararlar almaya devam etti. Benzer nitelikteki yaptırımlar, eşzamanlı olarak ABD ve Avrupa Birliği tarafından da bağımsız yaptırım paketleriyle hayata geçirildi.

Bu süreç, İran ile Güvenlik Konseyi arasında adeta bir politik düelloya dönüştü. 2006–2015 yılları arasında BM Şartı'nın 7. Bölüm ve 41. Maddesi çerçevesinde, sırasıyla 1696, 1737, 1747, 1803, 1835, 1929 ve nihayet 2015 tarihli 2231 sayılı karar olmak üzere toplam yedi kez yaptırım kararı alındı.¹⁸

b) Kapsamlı Ortak Eylem Planı'ndan günümüze İran Nükleer Programı (2015-2025)

İran'a yönelik yaptırımlar ve zaman zaman gerçekleşen siber saldırılara rağmen, Tahran nükleer programını geliştirmeye devam etti. Bu süreç, daha ılımlı ve müzakereye açık bir isim olan Hasan Ruhani'nin 2013 yılında cumhurbaşkanı seçilmesiyle yeni bir evreye girdi. Ruhani'nin göreve geldikten sonra yaptığı açıklamalarda açıkça müzakere niyetini ortaya koyması, uzun süredir tıkanmış olan diplomatik sürecin yeniden canlanmasına zemin hazırladı.

Bu çerçevede, İran ile BM Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesi (ABD, Çin, Rusya, Fransa, İngiltere) ve Almanya'nın yer aldığı P5+1 formatında yeniden görüşmelere başlandı. Kasım 2013'te Cenevre'de yapılan ilk görüşmelerde, İran'ın nükleer faaliyetlerini geçici olarak dondurması karşılığında, petrol gelirlerine sınırlı da olsa erişimine izin verildi. Yaklaşık iki yıl süren müzakerelerin ardından, Temmuz 2015'te İran ile P5+1 ülkeleri arasında Kapsamlı Ortak Eylem Planı (JCPOA) imzalandı.

JCPOA kapsamında, İran üzerindeki BM yaptırımlarının kaldırılması için şu yükümlülükleri yerine getirmeyi taahhüt etti:

- 15 yıl boyunca, uranyumu yüzde 3,67'nin üzerinde zenginleştirmeyecekti.
- 10 yıl süreyle, yalnızca 5.060 adet IR-1 (en eski model) santrifüj kullanabilecek, gelişmiş IR-2, IR-4 ve IR-6 modelleri ise ya sökülecek ya da sadece araştırma amaçlı tutulacaktı.
- Zenginleştirilmiş uranyum stoğunu 300 kg ile sınırlandıracak, fazlasını ya yurt dışına gönderecek ya da imha edecekti.
- Fordow tesisinde uranyum zenginleştirme faaliyetlerine son verecek, bu tesisi sadece araştırma amaçlı kullanacaktı.
- Arak'taki ağır su reaktörü, plütonyum üretmeyecek şekilde yeniden tasarlanacaktı.
- İran bu süreçlerin hepsinde IAEA'nın denetimine açık olacak ilgili pek protokolleri de kabul edecekti. Anlaşmada yer alan "snapback" (geri dönüş) mekanizması uyarınca,

¹⁸ İlgili BM Güvenlik Konseyi Kararları için bkz: United Nation Security Council(2015). Resolution 2231 (2015) on Iran Nuclear Issue. UN Security Council. <https://main.un.org/securitycouncil/en/content/2231/background>

İran'ın bu koşulları ihlal etmesi halinde, tek bir ülkenin itirazı bile BM yaptırımlarının otomatik olarak yeniden devreye girmesi için yeterli olacaktı.¹⁹

Ancak, İran'ın sınırlı ve kontrollü biçimde nükleer programa erişimini mümkün kılan bu denge, ABD'nin 2018 yılında anlaşmadan tek taraflı olarak çekilmesiyle ciddi biçimde sarsıldı. Trump yönetimi, anlaşmadan çekilme gerekçesi olarak İran'ın balistik füze programının JCPOA kapsamı dışında kalmasını, Tahran'ın bölgesel müdahaleci politikalarını ve anlaşmada yer alan süre sınırlamaları nedeniyle İran'ın uzun vadede yeniden nükleer kapasite kazanabileceği ihtimalini öne sürdü. ABD'nin bu kararı hem teknik hem de diplomatik düzeyde İran nükleer programında yeni ve belirsizliklerle dolu bir dönemin kapısını açtı.

Bu noktada, ABD'nin 2000 sonrası İran'ın nükleer programına yönelik yaklaşımını kısaca incelemek, Trump yönetiminin durduğu yeri ve ne talep ettiğini anlamak açısından faydalı olacaktır. Washington'un İran'la yaşadığı temel uyumsuzluk, uranyumun İran topraklarında zenginleştirilip zenginleştirilemeyeceği meselesinde odaklanmaktadır. Bush yönetimi, İran'ın yalnızca zenginleştirilmiş uranyumu ithal etmesini, kendi topraklarında bu süreci yürütmemesini savunuyordu. Buna karşılık Obama yönetimi, sıkı sınırlamalar ve kademeli denetim mekanizmalarıyla İran'ın toprakları içinde düşük seviyede uranyum zenginleştirmesini kabul edilebilir görerek JCPOA'ya imza attı.

Trump yönetimi ise Bush dönemine yakın bir çizgide pozisyon aldı; İran'ın herhangi bir biçimde zenginleştirilmiş uranyum üretmemesi ve bu materyali yalnızca yurt dışından temin etmesi gerektiğini savundu. ABD'nin JCPOA'dan çekilme kararı da bu yaklaşım doğrultusunda alındı. Anlaşmadan çekilmenin ardından Washington, "maksimum baskı" politikası çerçevesinde yalnızca önceki yaptırımları yeniden devreye sokmakla kalmadı; aynı zamanda İran ile ekonomik ilişki yürüten üçüncü ülke ve şirketlere yönelik ikincil yaptırımlar da uygulamaya koydu. ABD'nin çekilmesi sonrası İran başlangıçta anlaşmaya taraf kalan Avrupa ülkeleriyle süreci sürdürme çabasına girdi. Ancak Avrupa Birliği'nin İran'a verdiği ekonomik taahhütleri yerine getirememesi — özellikle INSTEX gibi mekanizmaların sınırlı ve etkisiz kalması — Tahran'da, anlaşmanın yalnızca İran'a yükümlülük getiren tek taraflı bir yapıya dönüştüğü yönündeki algıyı daha da pekiştirdi.

İran, 2019 yılından itibaren JCPOA kapsamındaki yükümlülüklerini kademeli olarak askıya almaya başladı. Bu süreçte ilk olarak uranyum zenginleştirme oranı %3,67 sınırının üzerine çıkarıldı; daha sonra %20 seviyesine ulaşıldı ve nihayet zenginleştirme oranı %60'a kadar yükseltildi. Aynı dönemde, santrifüj kapasitesinde de dikkate değer bir artış yaşandı; IR-1 dışındaki gelişmiş modeller devreye alındı ve daha önce pasifleştirilmiş olan Fordow gibi tesislerde yeniden faaliyet yürütülmeye başlandı.

IAEA verilerine göre, barışçıl amaçlı uranyum zenginleştirme oranı enerji üretimi için genellikle % 3,5 ila 4 arasında, araştırma faaliyetleri için ise %20 seviyesindedir. Ancak zenginleştirme oranının yüzde 60'a ulaşması, teknik olarak nükleer silah üretimi için gerekli olan yüzde 90 seviyesine kısa sürede erişilebileceği yönündeki kaygıları artırmıştır. Nitekim 1963–1964 yıllarında Çin'in, o dönemin sınırlı teknolojik imkanlarına rağmen %60'tan %90'a yaklaşık 4–6

¹⁹ Joint Comprehensive Plan of Action, July 2015, The US Department of State, <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/245317.pdf>

ay içinde ulaşabildiği hatırlanacak olursa günümüzde benzer bir sürecin çok daha kısa bir zaman diliminde gerçekleşebileceği değerlendirilmesi, göz ardı edilemez.²⁰

İran'ın en önemli nükleer tesislerinden biri olan Natanz'a 2020 yılında düzenlenen sabotajın sorumluluğu konusunda Tahran yönetimi, doğrudan Tel Aviv'i işaret etti. 2018'den bu yana İran ile İsrail arasında giderek tırmanan gerilimin, özellikle nükleer alanda doğrudan hissedildiği bu dönemde, sabotaj girişimleri kritik bir eşik oluşturdu. Aynı yıl içerisinde İran, gelişmiş santrifüj modelleri olan IR-2m'leri devreye alarak uranyum zenginleştirme kapasitesini önemli ölçüde artırdı. Bu adımlar sonucunda ülkenin zenginleştirilmiş uranyum stoku, JCPOA ile belirlenen sınırların yaklaşık 10 kat üzerine çıktı.

Bu dönemde İran ile IAEA arasındaki ilişkiler de bozulmaya başladı. Denetim süreçleri giderek daha karmaşık hale gelirken Ajans yetkililerine yönelik video kaydı, görsel kanıt toplama gibi faaliyetlerde çeşitli zorluklar çıkarıldığı bildirildi. Bu durum, İran'ın nükleer faaliyetlerinin şeffaflığına ilişkin endişeleri daha da artırdı.

2021'de Biden yönetiminin göreve gelmesiyle birlikte, JCPOA'nın yeniden canlandırılması yeniden uluslararası gündeme taşındı. Ancak taraflar arasındaki derin güvensizlik nedeniyle yürütülen müzakereler sonuçsuz kaldı. İran, 2018 sonrasında yaşadığı ekonomik kayıpların telafi edilmesini ve ABD'nin bir kez daha anlaşmadan tek taraflı çekilmeyeceğine dair güvence verilmesini talep etti. Washington ise öncelikle İran'ın teknik yükümlülüklerine dönmesini ve IAEA denetim mekanizmalarına tam erişim sağlamasını ön koşul haline getirdi. Bu süreçte, İran'ın IAEA denetçilerine erişimi sınırlaması ve açıklanmamış nükleer materyallerin varlığına dair teknik sorunlar, müzakere ortamını daha da karmaşık hale getirdi.

Beklediği adımları ABD tarafında göremeyen Tahran yönetimi, nükleer faaliyetlerine hız vererek IR-4, IR-5 ve IR-6 model santrifüjleri devreye aldı. 21 Haziran 2025'te, ABD'nin hedef aldığı tesisler arasında yer alan Natanz ve Fordow yeniden aktif hale geldi ve bu tesislerde %60 oranına kadar zenginleştirme faaliyetleri başlatıldı. Zaten 2021 itibarıyla bu iki tesiste zenginleştirme oranlarının %60 seviyelerine ulaşmış olması, ABD'nin son saldırılarda neden bu noktaları öncelikli hedef olarak seçtiğini açıkça ortaya koymaktadır. Washington yönetiminin "programı tamamen yok etmedik ama en az 1-2 yıl geciktirdik" yönündeki açıklamaları da bu stratejik önceliklendirmeyi teyit etmektedir.

c) Tıkanan diplomasiden güncel İran Nükleer Programı'na

JCPOA'nın fiilen sona ermesinin ardından İran, hızla kendi nükleer programına geri döndü; ancak diplomasi kanallarını tamamen kapatmadı. 2022 sonrası dönemde İran'ın nükleer faaliyetleri, teknik olarak nükleer silah üretme kapasitesine yaklaşan bir seviyeye ulaştı. Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nın (IAEA) raporlarına göre, İran'ın %60 oranında zenginleştirdiği uranyum stoku, silah seviyesine çıkarıldığında kısa sürede yeterli miktara ulaşabilecek düzeydedir. Tahran yönetimi bu süreçte defalarca nükleer silah üretme niyetinde olmadığını ifade etse de sahadaki teknik ilerleme uluslararası kamuoyunda İran'ın nükleer silaha ulaşma süresi anlamına gelen "breakout time"ın ciddi biçimde kısaldığı yönünde değerlendirmelere yol açtı.

²⁰ H. Zang (2025). How quickly could Iran build its first nuclear weapon? Look at China. Bulletin of the Atomic Scientists. <https://thebulletin.org/2025/01/how-quickly-could-iran-build-its-first-nuclear-weapon-look-at-china/>

Bu tabloya ek olarak, küresel ve bölgesel iki gelişme İran'ın nükleer programı kadar, müzakere kanallarının işlevselliğini de sorgulanır hale getirdi. Birincisi, 2022'de başlayan Rusya-Ukrayna Savaşı, İran dış politikasını doğrudan etkiledi. Tahran'ın Moskova'ya silahlı insansız hava araçları (İHA) sağlaması, özellikle Avrupa'nın İran politikasını daha sert ve mesafeli bir çizgiye çekmesine neden oldu. İkinci olarak, İsrail'in İran'ın nükleer altyapısına yönelik hedefli sabotaj ve suikast operasyonlarını sıklaştırması ve bu doğrultuda artan sözlü tehditleri, bölgedeki gerilimi daha da tırmandırdı.

İkincisi, 7 Ekim 2023'te başlayan saldırıların ardından bölgesel gündemin yeniden Filistin merkezine kayması, İran'ın müzakereye dönük yaklaşımını gölgede bırakırken silah üretimine dayalı savunma motivasyonunu daha da pekiştirdi. Bu dönemde İsrail, "Ahtapot Doktrini" olarak adlandırdığı strateji doğrultusunda, İran'ı bir ahtapot ve onun kolları olarak gördüğü Hamas, Hizbullah, Suriye'deki Esad rejimi ve Yemen'deki Husiler üzerinden bölgeyi şekillendirmeye çalıştığı iddiasıyla, bu unsurları doğrudan hedef almaya başladı.

Tahran ise bu süreçte, Nisan 2024'te İsrail'in Şam'daki İran büyükelçiliğini doğrudan hedef almasına kadar, "stratejik sabır" doktrini doğrultusunda yanıt dozunu sınırlı tutan ve doğrudan çatışmadan kaçınan bir tutum sergiledi. Ancak söz konusu saldırının ardından, İran ile İsrail arasında doğrudan karşılıklı saldırılar dönemi başladı. Bu yeni evrede İsrail, özellikle İran'ın nükleer altyapısını hedef alan sabotaj ve saldırılarla, İran'ın nükleer silah elde etmesini engellemek ya da en azından geciktirmek amacıyla harekete geçti.

Trump'ın 2025 yılında yeniden başkanlık görevine başlamasının ardından, ABD ile İran arasında yeniden diplomatik temaslar kurulmaya başlandı. Bu çerçevede, Trump'ın İran'ın dini lideri Ayetullah Ali Hamaney'e bir mektup göndermesi ve İran tarafının müzakereye açık bir tutum sergilemesi, yeni bir diyalog zemini oluşturdu. Körfez ülkelerinin arabuluculuğunda, Nisan 2025'te taraflar dolaylı kanallar aracılığıyla birbirlerine mesaj ilettiler; bu gelişme, diplomatik iletişim hattının yeniden inşa edildiği şeklinde yorumlandı.

Mayıs 2025'te ABD, İran'a uranyumun kendi topraklarında zenginleştirilmemesi koşuluyla, barışçıl amaçlı nükleer faaliyetler için 30 milyar dolara kadar yatırım desteği ve 6 milyar dolarlık dondurulmuş İran varlığının serbest bırakılmasını içeren bir teklif sundu. İran ise bu süreçte tehdit dilinden uzak bir tutum benimsediğini, asıl hedefinin zenginleştirme sürecini tartışmak olduğunu belirtti.

Şayet 13 Haziran'da başlayan İsrail saldırıları yaşanmamış olsaydı, bu diplomatik çerçeveye ilişkin fikirlerin 15 Haziran'da taraflarca doğrudan görüşülmesi bekleniyordu. Geline nokta bekleni, müzakere masasının tamamen dağılmadığı ve tarafların yeniden bir araya gelme ihtimalinin sürdüğü yönündedir. Ancak bölgedeki dinamik güvenlik ortamı ve olası beklenmedik gelişmeler, sürecin yeniden keskin bir viraja girmesine neden olabilir.

Sonuç

İran'ın 1957 yılında ABD desteğiyle başlayan nükleer yolculuğu, 1979'da Şah'ın devrilmesine kadar geçen süreçte Batı kampının yönlendirmesiyle barışçıl amaçlar doğrultusunda şekillendi. Ancak İslam Devrimi ve onu izleyen İran Rehine Krizi, ABD'nin İran'a yönelik ilk yaptırımlarını devreye almasına ve iki ülke arasındaki ilişkilerde derin bir kırılma yaşanmasına neden oldu.

İran-Irak Savaşı'nın yol açtığı ekonomik ve altyapısal yıkım, dini lider Ayetullah Humeyni'nin nükleer enerjiye yeniden onay vermesine zemin hazırladı. Batı'dan — Fransa dışında — sınırlı destek gören ve hızla yalnızlaşan İran, nükleer programını bu kez Çin ve Pakistan gibi aktörler üzerinden sürdürmeye başladı. 1990'lı yıllarda sürece Kuzey Kore ve Rusya da dahil oldu. Kuzey Kore'nin katkısı yalnızca nükleer teknolojiyle sınırlı kalmayıp, balistik füze geliştirme alanını da kapsadı; bu bağlamda İran'ın bu dönemde Şahab füzelerini geliştirdiği biliniyor.

Rusya ise İran'a daha çok Ortadoğu'daki stratejik etkisini artırma penceresinden yaklaşarak Buşehr Nükleer Santrali'nin inşasını üstlendi; bununla birlikte İran'a teknik malzeme ve personel desteği de sağladı. 2002 yılında Natanz ve Arak gibi tesislerin ifşası, İran'ın nükleer programının barışçıl sınırları aştığına dair şüpheleri artırdı ve bu durum Birleşmiş Milletler yaptırımlarının devreye girmesiyle sonuçlandı.

2015 tarihli JCPOA, bu bağlamda önemli bir diplomatik kazanım olarak ortaya çıksa da uzun ömürlü olmadı. Ortadoğu'daki değişen dinamikler ve küresel ilgi dağınıklığı, İran'ın programını zaman zaman uluslararası radarın dışına çıkardı; ancak bu esnada Tahran, uranyum zenginleştirme seviyesini yüzde 60'a kadar yükseltmişti.

Özellikle 2023 sonrasında karşılıklı İran–İsrail saldırılarının önce dolaylı, ardından doğrudan bir karakter kazanması, çözüm üretilmediği takdirde yalnızca bölgesel değil, küresel güvenliği de tehdit edecek ciddi bir kırılma noktasına işaret etmektedir.

Genel olarak, taraflar arasındaki görüşmeler bir yandan Trump yönetiminin “askerî tehdit ile ekonomik teklifin harmanlandığı pragmatik yaklaşımı” ile, diğer yandan İran'ın “koşullu diplomasi ve kapasiteyi koruma stratejisi” arasında gidip gelmektedir. Somut bir anlaşmaya ulaşılabilmesi için hem ABD hem İran'ın söylem düzeyinde esneklik göstermesi hem de İsrail'in bölgedeki askerî tırmanışı azaltması kritik bir ön koşul olarak öne çıkmaktadır. Bu çerçevede İran ile komşu olan ekonomik ve enerji ilişkileri bulunan Türkiye'nin alacağı tutum da önem kazanmaktadır.

Ankara, bir yandan bölgesel istikrarı önceleyen diplomatik girişimlerini sürdürürken diğer yandan da İran'ın nükleer faaliyetlerinin şeffaflık ve denetim içinde kalmasına yönelik uluslararası mekanizmaları desteklemelidir. Türkiye'nin IAEA gibi platformlarda teknik iş birliklerini artırması güven arttırıcı bir işaret olarak görülebileceği gibi ileride doğabilecek krizlerde arabuluculuk kapasitesini güçlendirir. Bunun yanında İran ile Türkiye'nin komşu olduğu dikkate alındığında İran'ın nükleer faaliyetlerinin askeri boyuta kaymasıyla ortaya çıkabilecek güvenlik açığına karşı Türkiye'nin enerji arz güvenliği ve savunma politikaları açısından alternatif senaryolar geliştirmesi bir zorunluluk haline gelmiştir.